

Урбан В.В., Круталевіч М.М. (Мінск, Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка)

ТЭРМІНАЛОГІЯ ФІЗКУЛЬТУРЫ І СПОРТУ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ (ЗАПАЗЫЧАНЫЯ ТЭРМІНЫ)

Запазычаная лексіка – гэта пэўны пласт слоўнікавага складу беларускай мовы, які фарміраваўся на працягу ўсяго гістарычнага перыяду яе развіцця рознымі шляхамі пры ўзаемадзеянні з іншымі мовамі. Запазычаннем лічыцца любое іншамовнае слова, нават калі яго чужароднасць не праяўляецца ні ў марфалагічнай структуры, ні ў гукавым афармленні. Сярод прычын запазычвання слоў называюць як пазамовныя (знешнія), так і ўласна моўныя.

Пазамовныя (знешнія) прычыны запазычвання лексікі звязаны з уплывам адной мовы на іншую пры палітычных, гандлёва-эканамічных, прамысловых, ваенных, навуковых, культурных, сартыўных і іншых зносінах.

Уласна-моўныя прычыны запазычвання звычайна абумоўлены:

- неабходнасцю назваць новае паняцце, з'яву, прадмет, прыладу і г.д. У такім выпадку запазычванне слова адбываецца разам з запазычаннем рэаліі або паняцця: *армрэслінг* (англ. *armwrestling*) 'від барацьбы', *пейсмейкер* (лёгка атлетыка) (англ. *pacemaker*) 'бягун, які лідзіруе і задае тэмп на сярэдніх і доўгіх бегавых дыстанцыях на працягу пэўнага адрэзку дыстанцыі', *скетынг-рынг* (англ. *skating-rink*) 'пляцоўка з асфальтавым або драўляным пакрыццём для катання на ролікавых каньках' і інш.;

- патрэбай удакладніць, канкрэтызаваць пэўнае паняцце: *яхта* 'паруснае, маторнае судна', *снукер* 'від більярда' і інш.;

- тэндэнцыяй да замены неаднаслоўных, апісальных зваротаў аднаслоўнымі: *спартсмен*, які спецыялізуецца ў катанні на каньках, у веласіпедным спорце, *плаванні, лёгкай атлетыцы і інш. на кароткія дыстанцыі – спрынтар; рэзкі, імклівы рывок перад фінішам у час бегу, плавання, катання на каньках, веласіпедных гонак і інш. – спурт* і інш.;

- адсутнасцю дакладнай назвы ў роднай мове: *спрэй* (англ. *spray* 'вадзяны пыл, пырскі') і інш.

Асноўнымі прыкметамі запазычання тэрмінаў галіны фізкультуры і спорту могуць з'яўляцца:

1) нязменнасць слоў: *пенальці, табло, рэферы* і інш.;

2) наяўнасць у слове гука [ф] у пачатку слова: *фігура, фізіялогія, форсінг* 'фарсіраваны бой у боксе, які характарызуецца безупыннымі атакамі', *форхенд* 'удар у тэнісе, калі правая рука, якая трымае ракетку, звернута закрытай далонню ўперад', *футбол, ферзь* і інш.;

3) этымалагічна пачатковыя гукі [а], [э]: *акрабатыка, атлетыка, акліматызацыя, амплітуда, алюр, экіпіроўка, эквілібрыстыка* і інш.;

4) заднеязычныя [г'], [к'], [х'] перад галосным гукам [э]: *гейм, кеды, хакей, скелетан* 'від скараснога спуску з гор на спецыяльных санках без рулявога кіравання' і інш.;

5) наяўнасць спалучэнняў двух галосных у корані: *алімпіяда, аэробіка, біятлон, гігіена, дуэт, піруэт, стадыён, юніёр* і інш.;

6) спалучэнне галоснага з насавымі [н], [м] у становішчы паміж зычнымі караня: *гамбіт, каманда, канкур, румба, самба, чэмпіят, шамбер'ер* 'доўгі хлыст для дрэсіроўкі коней' і інш.;

7) спалучэнні *бю, вю, мя, кю, пю, фю* ў корані: *фюзеляж, капюшон, рэвю* і інш.;

8) цвёрдасць зычных перад [э], [ы]: *сэт, тэніс, тэхніка, дыван* і г.д.

Прыметамі запазычання лічацца таксама некаторыя дэрывацыйныя (словаўтваральныя) сродкі, тыпу:

◆ прыстаўкі: *а-, ан- (ана-), анты-, дэ-, дыс- (дыз-), дэз-, контр-, рэ-: акліматызацыя, антыбіётыкі, антыдоты, дэют, дыскваліфікацыя, дызадаптацыя, дэзынфекцыя, контргамбіт, рэінфекцыя* і г.д.;

◆ суфіксы і фарманты *-ад(а), -ід(а), -ізм (-ызм), -ізн (-ызн), -ос (-ас/-ес/-эс), -цы(я)* і інш.: *алімпіяда, піраміда* 'акрабатычная фігура', *атлетызм, культурызм, пілатэс, фітнес, адаптацыя, дыстанцыя* і г.д.

Некаторыя прыкметы запазычаных слоў характарызуюцца ўстойлівасцю. Ведаючы асаблівасці фанетычнай або граматычнай сістэмы той мовы, адкуль тэрмін быў запазычаны, у большасці выпадкаў можна вызначыць мову-крыніцу запазычання. Напрыклад, націск звычайна захоўваецца ў іншамоўных тэрмінах на тым складзе, што і ў мове-першакрыніцы. У французскай мове націск прыпадае на апошні склад: *альёр, більярд, журы, піруэт, рэжым, прамплін, турнік* і інш. Характэрнымі асаблівасцямі французскай мовы лічацца таксама канцавыя спалучэнні *-анс, -ёр (-ер), -аж (-яж/-еж): шамбер'ер, пасаж, манеж*; спалучэнні *бю, вю, пю, фю, уа, уэ, лье, нье, цье, сье: фюзюляж, дуэль*; канцавыя націскныя [о], [э], [у], [е]: *серсо* 'гульня з тонкім лёгкім абручом, які падкідаюць і ловяць спецыяльнай палачкай, а таксама прылады для гэтай гульні (абручы і палачкі)', *тушэ* 'доўгак барца абедзвюма лапаткамі да дывана, які абазначае паражэнне; укол (удар) у фехтаванні; выпадковы дотык да шара, які лічыцца за ўдар у гульню на більярдзе' і інш.

Для запазычанняў з нямецкай мовы ўласцівы такія асаблівасці, як спалучэнне зычных [шт], [шп] у пачатку слова: *шпагат, штанга, штопар* 'імклівы рух самалёта ўніз па вінтавой лініі', *штраф*; спалучэнне [хт] у сярэдзіне слова: *вахта*; частка слова *-майстар: грэсмайстар* і інш.

У іншамоўных тэрмінах, запазычаных з англійскай мовы, могуць прысутнічаць канцавыя спалучэнні *-ер (-ар), -інг (-ынг): галкіпер, спрынтар, стартар, трэнер, армрэслінг*; пачатковае спалучэнне *дж:* *джогінг* 'павольны бег, бег для здароўя', *джолт* 'кароткі прамы ўдар у тулава ў боксе' і інш.

Як вядома, запазычанне (у тым ліку і ў тэрміналогіі) можа адбывацца непасрэдна з моў-крыніц і праз пасрэдніцтва іншых моў двума шляхамі – вусным (ва ўмовах размоўных кантактаў з носьбітамі іншых моў) і пісьмовым – праз кнігі, афіцыйныя дакументы і прыватную перапіску. Найбольш актыўна запазычанні праяўляюцца ў галіне слоўнікавага складу і садзейнічаюць узбагачэнню і ўдасканаленню лексічнай сістэмы мовы.

Запазычанні падпарадкоўваюцца законам фанетыкі, граматыкі, правілам словаўтварэння і семантычнай сістэме мовы, якая запазычвае.

Самыя буйныя пласты запазычанняў у лексічнай сістэме беларускай спартыўнай і фізкультурнай тэрміналогіі ўтварылі тэрміны, якія прыйшлі з моў, у якіх на працягу многіх тысячагоддзяў, а таксама апошніх стагоддзяў актыўна развіваліся розныя напрамкі фізкультуры і шматлікія віды спорту.

У сучаснай беларускай спартыўнай і фізкультурнай тэрміналогіі прадстаўлены запазычанні з многіх (блізкароднасных славянскіх і неславянскіх) моў.

Пераважная большасць іншамоўнай спартыўнай тэрміналогіі з'яўляецца запазычанямі з англійскай, нямецкай, французскай, грэчаскай, лацінскай і іншых моў. Напрыклад:

◆ тэрміны **грэчаскага паходжання (грэцызмы)**: *акрабатыка, алімпіяда, атлет, атлетыка, аэробіка, біятлон, гігіена, гімнаст, гімнастыка, марафон, стадыён, тэхніка* 'сукупнасць прыёмаў, валоданне гэтымі прыёмамі', *фізіялогія, шкілет* і інш.;

◆ тэрміны з **лацінскай мовы (лацінізмы)**: *акліматызацыя, амплітуда, арбітр, рэфлекс, тэмперамент, фігура* 'ігральная фішка (шахматная фігура)', *эквілібрыстыка, юніёр* 'спартсмен ад 18 да 20 гадоў, які ўдзельнічае ў спаборніцтвах сваёй узроставай групы' і інш.;

◆ тэрміны з **англійскай мовы (англіцызмы)**: *аперкот, армрэслінг, баскетбол, буліт* 'штрафны ўдар у валейбол', *ватэрпола, галкіпер, гейм, гольф, жакей, корт, накаўт, нескдаўн, пінг-понг, рэзбі, рэкорд, спартсмен, спорт, спарынг, спрынтар, старт, стыплер* 'конь, спецыяльна прывучаны для скачак з перашкодамі', *стыпль-чэз* 'бег або скачкі на хуткасць з перашкодамі', *сэт* 'партыя гульні ў тэніс', *трэнаж* 'трэніроўка', *трэнер, трэнінг, смеш* 'удар па тэніснаму мячу, што ляціць над галавой, каб прызямліць яго на полі праціўніка', *тэніс, форсінг* 'фарсіраваны бой у боксе', *форхенд* 'удар у тэнісе, калі правая рука, якая трымае ракетку, звернута закрытай далонню ўперад', *футбол, хакей, хаўбек, хаўтайм* 'палавіна гульні ў футболе і хакеі', *шэйпінг, яхтсмен* і інш.;

◆ тэрміны з **нямецкай мовы (германізмы)**: *бліц* 'праведзеная ў тэмпе партыя шахматнай гульні', *гантэль, гросмайстар, тодас* 'элемент у парным фігурным катанні на каньках, калі партнёрка апісвае вакол партнёра, які трымае яе за руку, круг на адным каньку пры становішчы цела амаль паралельна лёду', *фінт* 'падманны рух, фальшывы выпад', *флюгер, цэйтнот* 'недахоп часу на абдумванне чарговых ходоў пры гульні ў шашкі, шахматы з гадзіннікам', *шайба, швертбот* 'парусная яхта з высоўным кілем', *шпагат* 'фігура ў гімнастыцы', *штанга, штопар* 'імклівы рух самалёта ўніз па вінтавой лініі', *штраф* і інш.;

◆ тэрміны **французскага паходжання (галіцызмы)**: *алюр* 'від руху каня', *більярд, брас* 'стыль плавання', *журы, каманда, ляркос* 'спартыўная камандная канадская гульня з мячом і ракеткай-клюшкай', *манеж, пасаж* 'рытмічная рысь пры падніманні канём ног з затрымкай іх у паветры і

моцным згібаннем у суставах’, *піруэт, рэжым, серсо, трамплін, турнік, тушэ, чэмпіянат, шамбер’ер, экіпіроўка* і інш.;

◆ тэрміны з *галандскай мовы*: *грот* ‘ніжні парус на мачце’, *грот-мачта, топсель* ‘косы парус трохвугольнай формы, які падываецца над іншымі рэйкавым або косым парусам’, *фордэвінд* ‘курс паруснага судна, які супадае з напрамкам ветру; паварот паруснага судна носам па ветры’, *штурман* ‘спецыяліст па ваджэнні караблёў, самалётаў’ і інш.;

◆ тэрміны з *нарвежскай мовы*: *слалам* ‘скарасны спуск з гор на лыжах па вельмі звільстай дарожцы як від горналыжнага спорту; (водны) слалам ‘спаборніцтва на байдарках і каноэ з праходжаннем праз шэраг спецыяльных варот’ і інш.;

◆ тэрміны з *італьянскай мовы*: *рэгата* ‘спартыўнае спаборніцтва на вёсельных, парусных або маторных суднах’, *сальта, сальта-мартале* ‘акрабатычны скачок з пераваротам у паветры цераз галазу’, *фіяска* ‘поўны правал, няўдача’, *фора* ‘перавага, ільгота, якая даецца больш слабаму ўдзельніку спаборніцтваў’, *шпага* і інш.;

◆ тэрміны з *партугальскай мовы*: *самба* ‘бразільскі хуткі парны танец вольнай кампазіцыі’ і інш.;

◆ тэрміны з *іспанскай мовы*: *румба* ‘бальны танец мексіканскага паходжання’, *танга* ‘парны бальны танец з энергічным рытмам’ і інш.;

◆ тэрміны *персідскага паходжання*: *ферзь* ‘самая моцная фігура ў шахматнай гульні’, *шах* ‘нападзенне якой-небудзь фігуры на караля праціўніка ў шахматнай гульні’, *шахматы* і інш.;

◆ тэрміны з *японскай мовы*: *дзю-дзюцу* ‘японская сістэма прыёмаў самаабароны і нападения без зброі’, *дзюдо, кіmano, татамі* і інш.;

◆ тэрміны з *санскрыту*: *ёг, ёга, прана* ‘правільнае дыханне’ і інш.

Многія спартыўныя тэрміны прыйшлі ў беларускую мову праз пасрэдніцтва іншых моў. У прыватнасці:

● з лацінскай праз італьянскую – *дуэт* ‘удзельнікі парнага спартыўнага выступлення’, *фінал* і інш.;

● з лацінскай праз англійскую – *рэферы* і інш.;

● з лацінскай праз французскую – *канкур* ‘пераадоўванне перашкод у конных спаборніцтвах’ і інш.;

● з грэчаскай праз лацінскую – *школа* ‘напрамак у навуцы’ і інш.;

● з грэчаскай праз французскую – *акрабат, атлетызм* і інш.;

● з нямецкай праз польскую – *шлях* ‘орган у выглядзе каналаў, якія забяспечваюць жыццядзейнасць арганізма (дыхальныя шляхі)’ і інш.;

● з галандскай праз англійскую – *яхта* і інш.;

● з французскай праз польскую – *манеўр, спрыт* ‘фізічная лоўкасць, паваротлівасць; хуткасць у рухах’ і інш.;

● з французскай праз нямецкую – *рапіра, турнір* і інш.;

● з арабскай праз французскую – *мат* ‘становішча ў шахматнай гульні, калі кароль, які знаходзіцца пад ударам фігуры праціўніка, не можа абараніцца’ і інш.;

- з іспанскай праз англійскую – *каноэ* ‘лёгка спартыўная лодка для аднаго або двух чалавек, у якой грабуць адналопасцевым вяслам, стоячы на адным калене’ і інш.;

- з італьянскай праз французскую – *гамбіт* ‘пачатак шахматнай партыі, у якой ахвяруюць пешку ці фігуру для забеспячэння пазіцыйнай і тактычнай перавагі’ і інш.;

- з англійскай праз рускую – *кеды* і інш.

Такім чынам, большая частка тэрмінаў іншамоўнага паходжання захавала марфалагічную будову, атрыманую ад мовы-першакрыніцы, іншыя тэрміны падпарадкаваліся фанетычным і граматычным законам беларускай мовы. Усе іншамоўныя тэрміны, запазычаныя беларускай мовай, звычайна падлягаюць графічнаму, фанетычнаму, граматычнаму і лексічнаму асваенню.

Літаратура

1. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2-х т. / А.М.Булыка. – Мінск: БелЭн, 1999.

2. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р.Судніка, М.Н.Крыўко; 3-е выд. – Мінск: БелЭн, 2002. – 784 с.